

Magyarország földrajza a honfoglalástól a török időkig

HERVAY FERENC

A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében olyan tájat talált, amelynek természetes képen az ember még nem sokat változtatott. A történelem által alig ismert régi népek földgyűrűi, ördögárkok és kunhalmok alig ütköztek ki a terepen. Itt-ott, főként a Dunántúlon még látszottak a római castrumok, városok és őrtornyok maradványai. A Kárpátok vízválasztójának széles hegy- és erdőkoszorúja ekkor még lakatlan. Azon belül a hegy- és dombvidéki medencékben, folyóvölgyekben, az alföldek peremén, a Dunántúl, Drávántúl és Erdély dombvidékein gyér szláv népesség lakott, amely közé avar és germán népelemek is vegyültek. Kicsiny településeik lakossága leginkább állattenyésztésből élt.

Az ország arculata 1541 előtt

A nyugatabbra fekvő országoknak és Bizáncnak ekkor már fejlett mezőgazdasága, építészete és városai is voltak, mert a rómaiak kultúrörökségéből többet vehettek át. A félnomád magyarság csak a X. század végén és a XI. század elején kezdi meg a kereszténység felvétele által a nyugati civilizációhoz való hasonulást. A késést öt évszázad alatt sem tudta behozni. Nem tudta azt a népsűrűséget megközelíteni, amely már a XII. században Flandriát, a Rajna-vidéket vagy Lombardiát jellemezte. Ennek következtében a városiasodás, a termelési ágakban való specializálódás, a finomabb társadalmi és műveltségi rétegződés sem tudott oly mértékben kialakulni, mint Nyugaton.

A középkor századaiban a születések arányszáma a mainál bizonyosan többszörösen magasabb volt, a népességyarapodás mégis rendkívül lassú ütemű. Ennek okát a gyermekhalandóság magas százalékában, a betegségek, főként járványok nagy pusztításában és a viszonylag rövid átlagos életkorban kell keresnünk. A férfiak élete igen gyakran fegyverforgatás, az aszonyoké szülés közben ért véget. Az átlagos népességnövekedés a középkorban ritkán haladta meg az évi 0,5% átlagot. Hazánkban a kisebb-nagyobb hadjáratok és háborúk mellett egészen rendkívüli vérvesztést jelentett a tatárjárás néven ismert 1241/42. évi mongol támadás. Az egykorú források gondos mérlegelése alapján az ország népességének átlagosan 50%-a pusztult el (a Dunától keletre ennél több, nyugatra kevesebb). A következő század közepén, különösen 1357 és 59 között, az Európaszerte dühöngő pestis tizedelte a lakosságot. A század végétől azután a déli határainkat fenyegető törökök elleni szakadatlan küzdelem apasztja az ország férfi népességét. A vérvesztést a betelepített uz, besenyő, kun, szász, német, vallon, olasz, román és ukrán népelemek sem tudták teljesen pótolni. A tatárjárás után a lakosság száma 1 millió lehetett, nem sokkal több, mint százötven évvel korábban, az 1100. év körül. A kétmillió lélekszámot az ország valószínűleg csak a XIII. század második felében érte el, és csaknem még további két század telt el, amíg megközelítette a négy milliót. Ennyi lehetett az össznépség 1541-ben, Buda elfoglalásának előestéjén.

A lakosság többsége a mezőgazdaságból élt. Ennek megfelelően alakult a népsűrűség is: a kedvezőbb talajú és fekvésű tájakon – főként a hegyvidékek löszös talajú előterében – sűrűbb, a hegyek és mocsarak között ritkább. A magasabb hegységek gyakorlatilag

Részlet „A magyar művelődéstörténet forrásaiból. Szöveggyűjtemény és adattár” munka feldolgozó segédanyagból. Összeállította: a Hungarus Munkaközösség, Gazda István vezetésével.

még lakatlanok voltak. A település alapformája a kis lélekszámú falu, 500 főnél kevesebb lakossal. Még kisebbek a hegyvidéki pásztorok tanyacsoportjai, nagyobbak a mezővárosok. Ezeknek száma körülbelül 700 volt. Igazi városi utcák, ahol elsősorban iparosok és kereskedők laknak, ekkor még csak Buda, Pest, Kassa, Szeged, Kolozsvár, Nagyszében, Sopron, Nagyszombat, Eperjes, Bártfa városmagjaiban találhatóak. A falvak és mezővárosok házai kizárólag egyszintűek és alacsonyak, vályogból, sárból, erdős vidéken részben fából épültek, gyakran löszpartba vagy földbe vannak mélyesztve. Téglás és kőépület csak a városokban van. Vidéken csak a várak, templomok és monostorok a tartósabb, kőből vagy téglából emelt épületek. A viszonylag nagy kiterjedésű egyházmegyéék székesegyházai és a nagyobb monostorok templomai, ha méretben nem, de építési technikában és művészetben elérték nyugati testvéreiket. Egyébként a monostorok száma is többnyire messze a nyugat-európai szint alatt maradt.

A lakosság zömének életét a földművelésben és az állattenyésztésben való tevékenység töltötte ki. A szántóterületek az ország 10-15%-át foglalhatták el. Ennek csaknem fele évenként ugaron maradt, másik felét leginkább gabonával vetették be. Minden jobbágy maga művelte a neki kiosztott telket. A kaszálók, rétek és legelők jóval nagyobb területet foglaltak el, mint a szántóföldek. Az állattartás ugyanis kevesebb munkát igényelt és többet jövedelmezett, mint a gabonatermelés. Folyók mellett a halászat, lombdős vidéken a vadászat tette változatosabbá a jobbágyok életét. A dombvidékre vagy síkságra tekintő hegyek lejtőjén a bortermelés kedvelt és jól jövedelmező foglalkozás volt.

Az ipar csaknem kizárólag a mindennapi élet szükségleteinek: az élelem és ruházat előállítására, mezőgazdasági eszközök készítésére, valamint hadifelszerelés gyártására szorítkozott. A táj arculatát a mindenfelé működő, kis teljesítményű vízi- és szélmalomok, és a kőművesek által emelt várak és templomok alakították. A várak és templomok építése foglalkoztatta a legtöbb iparost, felhasználva a jobbágyok tömeges munkaerejét is. A bányaművelés öt körzetben folyt: Selmecebánya, Gölnicbánya, Nagybánya és Abrudbánya környékén ércbányászat, az Erdélyi-medencében sóbányászat.

Mátyás király halála (1490) után a hatalmasok önzése és erőszakossága nehezedett az országra. Leginkább a jobbágyok tömegeit nyomorították meg, de igyekeztek a mezővárosok lakóit is jobbágysorba visszavetni. A Buda elestéig eltelt ötven év alatt a népesség még bizonyára növekedett, de a kultúrtáj képe legjobb esetben is csak megőrizte azt a szintet, amelyre Mátyás király alatt eljutott, tovább azonban nem fejlődött.

A három részre szakadt ország, 1541-1686

A népesség pusztulása és vándorlása

A mohácsi csatavesztés napjától kezdve az ország védelem nélkül ki volt szolgáltatva a törökök előnyomulásának. A törökök pusztítva és fosztogatva felvonultak Budáig a Duna jobb partján, de azután a másik oldalon Baján keresztül visszavonultak, Péterváradnál ismét átkeltek a Dunán és csak az ország déli védelmi várait: Szendrőt, Belgrádot, Zimonyt, Péterváradot, Újlakot és az eszéki hídfőt tartották megszállva, miután azokat megrakták erős őrséggel. Innen figyelték, hogy Magyarország két királya: *Ferdinánd* és *Zápolyai János* hadaikkal miként pusztítják saját országukat. 1541-ig ezt a várvonalat csak kétszer lépte át nagyobb török sereg: 1529-ben Bécsig, 1532-ben Kanizsán át Kőszegig nyomultak, de utána ismét visszavonultak a Dráva és Al-Duna mögé. 1541 előtt tehát csak néhány déli vármegye volt tartósan török fennhatóság alatt. Az ország szomorú sorsa akkor pecsételődött meg, amikor *Szulejmán szultán* csellel, harc nélkül elfoglalta Budát, az ország szívet. A következő években a felvonulási út és Buda biztosítására hódítását nyugaton a Balatonig, keleten a Tiszáig terjesztette ki. Ezzel megkezdődött a törökök folyamatos terjeszkedése és annak következményeképpen a népesség és kultúrtáj pusztulása.

A lakosság száma, mint már említettük, ekkor négymillió körül lehetett. Az állandósult pusztulás következtében nemcsak megállt a népesség növekedése, hanem a század végéig több mint egymillióval csökkent. Különböző számítások alapján Magyarország há-

rom részének lakossága a XVI. század végén nem érte el a hárommilliót sem. Az elnéptelenedésnek sok oka volt. Ezek, jelentőségük szerint, a következők:

1) Elvzés a hadakozásban. A hadjáratoknak, csatáknak és várostromoknak nemcsak katonai és férfiáldozatai voltak, hanem nőket és gyermekeket is leöldöstek a törökök, ha éppen útjukban voltak, mert nem akartak rabokkal vesződni, vagy nem akarták, hogy hírmondó maradjon mögöttük.

2) Rendszeresen szedték a rabokat, nemcsak katonákat, hanem asszonyokat, leányokat, gyermekeket is. Ezeket birodalmuk balkáni vagy kisázsiai részeire hajtották, rabszolgamunkára fogták, a fiúgyermekeket pedig kérlelhetetlen harchoz szoktatva mohamedán janicsárokká nevelték. Történetírásunk még adós azoknak az adatoknak gondos összegyűjtésével és értékelésével, amelyek alapján reális képet nyerhetnénk a török rablásba hurcoltak számáról és sorsáról.

3) A nemesek, egyháziak és városi polgárok hamar elmenekültek mozgatható értékekkel a törökök felvonulási útjából, a hódolt területekről és a végvidékekről. De nagy számban követte őket a jobbágyság is. Az ország védettebb perem-megyéibe költöztek. Ezzel magyarázható, hogy egyik-másik megye vagy uradalom az általános hanyatlás ellenére a jobbágyság jelentős számbeli gyarapodását mutatja.

4) A királyi Magyarország területén minden évben, főként a nyári és kora őszi „hadi” időszakban 30-40 ezer főnyi idegen zsoldos katonaság volt a lakossághoz beszállásolva. Zsoldjuk nagyobb részét rendszerint a hadakozáshoz semmit sem értő és otthon maradt cseh meg német ezredeseik zsebelték be. A fizetetlen katonák azután az adóktól és szolgáltatásoktól sújtott néptől még azt a keveset is elvették, ami élete pusztá téngetéséhez kellett volna. A zsoldosereg jelenléte gyakorlatilag semmiféle hadi eredménnyel nem járt, az ország számára azonban csaknem olyan csapás volt, mint a török hódítás. Nem csoda, hogy a lakosság a zsoldosok elől éppúgy menekült, mint a törökök elől.

5) A földesurak a hadakozások által amúgy is sokat szenvedett és nyomorított jobbágyság kizsákmányolását alig mérsékeltek, sőt olykor fokozták, így a jobbágyság a könnyörtelenebb birtokosoktól elszökdöstek és ide-ode kóboroltak az országban. A zilált viszonyok miatt szó sem lehetett arról, hogy az 1514-ben törvénybe foglalt költözési tilalomnak érvényt szerezzenek. Később *Bocskai István* letelepítette és seregbe szervezte a gazdátlan jobbágyságot, a hajdúkat.

6) Az általános elszegényedés nyomában járt az éhínség, a betegség és a járványok. Ezek tovább tizedelték a lakosságot.

Az előzőkből kitetszik, hogy az ország elnéptelenedése főként elvándorlás formájában mutatkozott. Voltaképpen egy természetellenes, fordított népesedési helyzet keletkezett. Az ország belső, termékeny sík vidékein a lakosság igen megritkult, míg az ország terméketlenebb, erdősebb, hegyes peremén megmaradt, sőt száma növekedett, és a népsűrűség nagyobb volt, mint a mélyebb fekvésű tájakon. A békéjében és biztonságában megbolygatott lakosság következő típusú mozgásait figyelhetjük meg:

a) A törököktől legkorábban fenyegetett déli határterületekről, nevezetesen az Al-Duna és a Száva tájairól az elvándorlás már a XV. század elején megkezdődik. A hódoltsági területekről az észak, északnyugat és északkelet felé áramlás egészen a felszabadító háborúig (1686-87) tart.

b) A lakosság elhúzódik a hadi felvonulások vonalától. Ilyen volt elsősorban a Belgrád – Eszék – Buda-vonal és ennek mellékága az Eszék – Szigetvár – Kanizsa-vonal, másrészt az Orsova – Temesvár – Arad – Szolnok útvonal.

c) A hódoltsági területnek nem volt mai értelemben vett szilárd területi határa. A békekötések csak a várak birtokát szabályozták. A várak közötti összekötő vonal volt a képzeletbeli határ. Két vár között mindkét fél portyázó csapatai mélyen betörték az ellenfél földjére. Ilyen módon a hódoltsági területet nagyjából félkörívben mintegy 30-60 kilométer széles végvidéki övezet vette körül, de kivételesen eljutottak török portyázók Trencsén és Szepes megyébe is. A várak gyakran cseréltek gazdát. Veszprém például, miután Ferdinánd és *Zápolyai János* versengése idején háromszor is gazdát cserélt, négyszer került török kézre, ugyanannyiszor a császári királyi hadak vissza is foglalták, közben rövid időre Bocskai István és *Bethlen Gábor*, később *Rákóczi Ferenc* birtokában is volt. A végvidékek földműves jobbágy népe, amint a hadi helyzet kívánta, elköltözött, de a veszély múltával, legalábbis részben, visszatért elpusztított falvaiba és földjére.

d) A hódoltsági területen, leginkább az Alföldön, a falvak elnéptelenedtek. Megmaradt lakóik a mezővárosokba költöztek, mert ott valamivel több biztonságot találtak a hódítókkal szemben. 20-30 falu helyén átlag egy parasztváros maradt, amely kibővült amazok lakatlan határaival. Debrecen 45, Kecskemét 37, Makó 15 falu maradványát szívta fel.

e) A végvidék-övezetekben szívesebben és tartósabban maradt meg a lakosság a várak közelében, mert azok némi biztonságot, védelmet, átmenetileg esetleg menedéket is jelentettek.

f) A természet által védettebb, elrejtettebb helyek – a mocsaras, morotvás, árvízjárta folyómellékek, hegyekkel körülvett medencék – békésebb időben kevésbé vonzották az embereket, ám most keresett búvóhelyekké váltak, mint pl. Biharban Belényes vidéke.

g) Végül meg kell említeni, hogy a Balkán felől folyamatosan költöztek rácok hódolt területeinkre, románok pedig Erdélybe és a Partiumba.

A népesség száma és sűrűsége

A lakosság számának megállapításához a korábbi kutatások csaknem kizárólag az adóztatásra készült portaösszeírásokat használták. Ezek ugyanis az ország nagyobb részéről készültek és fennmaradtak. Későbbi vizsgálódások nyomán kiderült, hogy a portális összeírások adatai meglehetősen hiányosak és megbízhatatlanok. Nem állapítható meg, még helyenként sem, hogy egy porta alá hány fő vagy hány család tartozott. Részletesebb és pontosabb adatokat tartalmaznak az uradalmak szolgáltató népeinek összeírásai, az urbáriumok. Ezek azonban csak a falvak bizonyos számát ölelik fel, és a legkülönbözőbb éveken készültek. A harmadik számítási eszköz a visszakövetkeztetés az első, 1784. évi és a későbbi népszámlálásokból. E három számítási mód összevetésével tudjuk csak megközelíteni az ország XVI-XVII. századi népességének a számát és eloszlását. Ahol hiányoznak az adatok, ott a szomszédos, hasonló jellegű vidékek vagy megyék népesedési viszonyaiból kell következtetnünk. Ezek alapján az ország három részének népessége a XVI. és XVII. században körülbelül a következőképpen alakult:

A királyi Magyarország 29 megyéjében Zágrábtól Szabolcsig és Szatmárig a legszélesebb népréteg, a jobbágyság száma 1570 körül 1 050 000. Ugyanakkor a nemesség száma 50 000, a mintegy 40 város lakossága 80 000, a nagybirtokosok udvarnépe pedig mintegy 110 000 fő. 1570 táján tehát 1 290 000 fő körül lehetett a királyi országrész lakóinak száma, ami e területre vonatkoztatva $12/\text{km}^2$ -es népsűrűségnek felel meg. A század végéig ez a szám 130 000 fővel emelkedhetett. A legsűrűbben lakott megye e század második felében Vas megye volt, utána Pozsony, Sopron és Zala megye következett. A harmadik vonalban volt Moson, Nyitra, Trencsén, Abaúj és Zemplén. Ez körülbelül arányos a megyék földjének termékenységével, mezőgazdasági teljesítőképességével. A hegyvidéki megyék népessége gyérebb volt. A városok között Kassa ekkor a legnépesebb, mintegy 7500 lakossal, utána Pozsony és Sopron következett közel 5000, majd Selmecebánya 3500 fővel. A többi város népessége 3000 alatt marad. A XVII. század folyamán a jobbágnépesség és a városi lakosság lassan növekedett és 1686 körül a királyi Magyarország lakossága megközelítette a kétmilliót, valamint a $18/\text{km}^2$ népsűrűséget.

A török uralom alá jutott terület népességének kiszámításához a XVI. század második felében a török adóösszeírások, a defterek nyújtanak támpontot. Ezek az egész hódoltsági területre kiterjedtek. A számlálás „házak” szerint történt. Különböző összevetések alapján úgy látszik, hogy ezeknek számát héttel kell szorozni, hogy megkapjuk a lakosság hozzávetőleges számát. A Dunántúl keleti felében mindössze 160 000, a Marostól délre az Al-Dunáig 40 000, az Alföld többi hódoltsági részén, továbbá Pest, Nógrád és Heves megyében együtt 230 000, a drávántúli részekén 80 000, összesen tehát 510 000 főnyi lakosság élhetett a XVI. század végén. Ezek között nemes vagy egyházi ember alig akadt és városi polgár is csak kevés. Túlnyomórészt a törököknek adózó jobbágyok és pásztorok voltak. Az Alföld déli és középső részén a falvak százsámra pusztultak el, a parasztvárosok területe és lakossága viszont jelentősen megduzzadt. A Dunántúl dombvidékein a terep áttekinthetlensége több védelmet nyújtott a lakosságnak, de nem

kedvezett nagy mezővárosok kialakulásának, így a régi kis falvak, ha időnként el is pusztultak, újra feléledtek és nagyobb számban megmaradtak. A XVII. századból hiányoznak a defterek, ezért a népesség alakulását nem kísérhetjük figyelemmel. A népsűrűség bizonyára alig emelkedett, a gyenge népszaporulat és a rác bevándorlás, az elhurcolás, elvándorlás és idő előtti elhalálozás ütötte réseket alig tudta betölteni. A hódoltsági terület népsűrűsége csaknem másfél századon keresztül km^2 -enként 4,5 és 5 között lehetett. Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy Szaud-Arábia népsűrűsége ma $3 \text{ fő}/\text{km}^2$, Szudáné $5,4 \text{ fő}/\text{km}^2$. A török lakosság létszámáról keveset tudunk, de semmi esetre sem volt jelentős, mert csak a közigazgatási székhelyeken – amelyek legtöbbször egybeestek a várakkal – telepedett meg tartósan török katonaság és néhány török család.

Erdély és kapcsolt részei, a Partium a tizenöt éves háborúig (1593-1606) nem szenvedett annyit, mint az ország másik két része. A Partium ekkor még a régi Erdély és a hódoltsági terület között széles övezetet alkotott, Krassó és Temes megyék megmaradt részét, Arad, Zaránd, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok és Máramaros területét, mintegy $42\,000 \text{ km}^2$ -t ölelt fel. Erdély saját területe ugyanakkor $58\,000 \text{ km}^2$. E két területen a XVI. század végén a menekülőket és a Havasalföldről átvándorló románokat is számítva, összesen $700 - 800\,000$ ember élhetett. A lakosság fele akkor már román, másik fele székely, magyar és szász. A városok között Brassó, Kolozsvár és Nagyszeben már ekkor is a legnépesebb, 9, 8, illetve $7\,000$ lakossal. A tizenöt éves háborútól kezdve ez az országrész is rengeteget szenvedett a török, tatár, havasalföldi és moldvai seregek betérése és pusztítása következtében. Legsúlyosabbak az 1657 és 1661 közötti évek pusztításai. Az ezek nyomán fellépő pestisnek egyedül Nagyszebenben 2733 áldozata volt. A Partium nagyobb része 1660-ban Nagyváraddal együtt török kézre került. A két terület népessége így a XVII. században csak igen keveset növekedhetett.

A három országrész hozzávetőleges népességét a következő táblázat szemlélteti:

Országrész	Terület ezer km^2	Népesség és népsűrűség			
		1600 körül		1686 körül	
Királyi Magyarország	108	1 420 000	13	1 950 000	18
Török hódoltság	115	510 000	4,5	570 000	5
Erdély	58	750 000	7,5	850 000	8,5
Partium	42				
		2 680 000	8,5	3 370 000	10,7

A kultúrtáj romlása

A népesség és a települések romlása nyomában járt a gazdasági táj pusztulása. A természetes táj török uralom alatt történt változásáról az eddigi irodalom téves képet festett. Ezt főként az Alföldre, tehát a régi ország egyharmadára, $10\,000 \text{ km}^2$ -re vonatkoztatták. E téves elképzelések szerint megromlottak a talajviszonyok, a szabályozatlan vizek miatt a táj nagy része elmocsarasodott, és ennek következtében a szúnyogok, békák és a malária elszaporodott, az éghajlat szárazzá, aszályossá vált, a műveletlen pusztákon akkora fű nőtt, hogy a seregeknek és kereskedőknek úgy kellett utat törni stb. Mindez kitalálás és a mesék világába kell utalnunk. A táj képét nem lehet tárgyilagosan megítélnünk egykori utazók leírásából.

A nyugati utazók szeme nyilván szebb, lakottabb és kultúraltabb tájhoz szokott, és amikor áthaladtak az Alföldön, azt üresnek, sivárnak, egészségtelennek találták. Azt a keveset, amit láttak, eltúlozva írták le. Különben ma sem lehet egy-két hét alatt alaposan megismerni egy országot, pedig ma az utazó ember ugyanazon idő alatt sokkal nagyobb területet bejárhat és sokszorosán több információt és benyomást gyűjthet.

A valóság az, hogy a Duna-Tisza közének és az Al-Duna-tájnak futóhomokos területei a honfoglalás idején és a középkorban éppen úgy megvoltak, mint a török hódoltság alatt és után. Az alföldi szikések sem a XVI-XVII. században keletkeztek, hanem túlnyomórészt a múlt század negyvenes éveitől a század végéig folytatott óriási méretű folyószá-

bályozási és árvízvédelmi munkálatok következményei. A régen árvízjárta és így cserélődő vizű területek részben lefolyástalan területekké váltak. A víz csak elpárologni tudott, és így a talajból kioldott só a felszínen visszamaradt.

A középkori ember a vizek járását csak igen kis mértékben tudta befolyásolni. Malomárkokat, halastógátakat épített, kisebb területen esetleg vízenyős földet lecsapolt, vagy települése köré vizesárkot épített. A nagy folyók útja és árvizei felett azonban éppen úgy nem tudott úrrá lenni, mint ahogy a nagy természetes mocsarakat és lápokat nem tudta eltüntetni. Alföldi folyóink holtágai, morotvái, ingoványai és a rossz lefolyású, mély fekvésű területek mocsarai és lápjai a középkorban éppúgy megvoltak, mint a török idők alatt és után. A térszín sokkal nagyobb hányadát fedték vizek és vízenyős területek, mint ma a folyószabályozások után. A gátak közé szorított Duna és Tisza, valamint szabályozott mellékfolyói vize ma sokkal hamarabb elhagyja a Kárpát-medencét, mint az ármentesítések előtti időben. Így a folyók útja a mainál sokkal hosszabb, kanyargósabb volt. Több helyen megállapítható, hogy a középkor óta medrüket minden emberi beavatkozás nélkül, természeti tényezők hatására megváltoztatták. Az árvizek kiöntései főként tavaszszal és nyár elején hónapokig megmaradtak és átláthatatlan nyílt víztükröket alkottak. Elég egy pillantást vetni *Jo. Lipszky* kitűnő Magyarország-térképének 5. lapjára, amely 1806-ban, tehát még jóval a vízszabályozási munkák megkezdése előtt készült, és rögtön látszik, hogy még ekkor is milyen sok volt a vizes terület. Így Karcagtól délkeletre, Sarkadon túl, egészen Zarándig és Kisjenőig több volt a mocsár, mint a szárazulat. A szúnyog sem lehetett kevesebb a török idők előtt, mert a vizek és mocsarak akkor is kedveztek ezeknek, és a régiek a szúnyogok terjedésével szemben teljesen tehetetlenek voltak.

Legkevésbé hatottak a történelmi események és a gazdasági hanyatlás az éghajlatra. A pára és felhőzet az óceánok, kisebb mértékben a beltengerek felett keletkezik. A szárazföldnek így csak az uralkodó légáramlatok biztosíthatnak elegendő csapadékot. A folyók és tavak, leginkább pedig az erdők és egyéb növényzet csak a talajnedvességet és mikroklimát tudják kedvezőbben befolyásolni. Az Alföld klímája, ha változott egyáltalán valamit történelmünk folyamán, az legfeljebb egy általános európai klímaváltozás folyamánya lehet, de semmiképpen sem a kultúrtáj török időkbeni pusztulásának következménye.

Magyarország népessége egészen a XIX. század közepéig csaknem kizárólag a mezőgazdasági termelésből élt. Az tartotta el a földesurakat, az egyháziakat és az egész közigazgatási és állami szervezetet is.

A földművelés alapegysége mind a középkorban, mind pedig a XVI-XVII. században a jobbágytelek (*sessio*), vagyis akkora darab szántóföld, amelyet egy jobbágycsalád meg tudott művelni. Több jobbágycsalád falvakat vagy szállásokat alkotott. A jobbágyfalvak csoportosan vagy elszórtan valamely földesúr várához tartoztak, és várbirtokot, vártartományt képeztek. A falvak száma egy-egy várbirtokon belül 6-25, néhány esetben még több volt. A várbirtok nem volt gazdasági művelési egység, hanem csak az adóztatás és szolgáltatások, valamint a jogszolgáltatás fogta azokat egybe. A jobbágytelek nagysága igen változó: nagy átlagban 12-24 katasztrális hold között mozgott. Az uraság saját kezelésében legfeljebb annyi földet (*allodium*) tartott, amennyi háztartásának ellátására kellett. Ezt saját alkalmazottaival, cselédeivel műveltette. A XVI. század közepétől elterjedt a gazdálkodásnak ez a módja. A földesurak itt-ott elhagyott vagy jobbágyaiktól elvett földeket vonnak majorsági gazdálkodásuk körébe és azokon elszegényedett földműves népelemeket terménybérért dolgoztatnak. Ilyen majorgazdaság volt a XVI. század középső évtizedeiben a sárvár-kapuvári Nádasdi-birtok. A gazdálkodásnak ez a formája azonban csak a XVIII. és XIX. században öltött nagyobb méreteket.

A XVI. század közepén, nem számítva a kiváltságos területeket: a Kunságot, Jászságot, Székely- és Szászföldet, az ország fele várbirtok volt. A XVI. és XVII. század folyamán Pozsony-Vác-Huszt vonalától északra 124 vártartomány terült el. A hódoltság területén a várbirtokok török katonai hűbértartókká alakultak át, amelyeknek a szultán kegyétől függően gyakran változó urai a lehető leggyorsabban igyekeztek abból hasznot húzni, jövőjükkel mit sem törődve azt kizsákmányolni. A közép- és kisnemesek, szabad királyi városok által birtokolt területek nagysága és falvaik száma jóval kisebb volt, mint

a várbirtokoké. Az egytelkes kisnemések gyakran maguk művelték földjüket és életük csak adómentesség és jogállás tekintetében különbözött a jobbágyokétól.

A jobbágyok ősi üzemmódot folytattak, két- vagy háromnyomásos rendszerben dolgoztak. A falu szántóterületeit két vagy három részre osztották, és egy részt, vagyis az összes szántóterületük felét vagy harmadát, minden évben ugarnak hagytak, hogy a föld pihenjen. A jobbágyoknak mindkét, ill. mindhárom részben volt tagjuk. A szántóföld-tagokat időnként újra kijelölték. Háromnyomásos rendszerben a föld egyharmadába őszi, másikba tavaszi gabonát vetettek, és a harmadik részt hagyták ugaron. A jobbágytelek tartozéka volt egy állandó házhely és belseg. A szántóföldhöz esetleg kijelölt rét, azaz kaszáló is tartozott. A legelő- és erdőterületeket, valamint a halászható vizeket meghatározott keretek között közösen használták.

A fejlettebb, háromnyomásos rendszer nyugaton már a VIII. századtól ismert volt, szélesebb körben azonban csak a XII. században terjedt el. Nálunk földben kevésbé, inkább munkáskézben volt hiány, így valószínűleg még a XVI. és XVII. században is a kezdetlegesebb kétnyomásos rendszer volt elterjedtebb, a háromnyomásost a szászoknál, a nyugati megyékben és a kevés földű hegyvidéki falvakban alkalmazták. Ugyanekkor Nyugaton a népsűrűség a termőföld fokozottabb kihasználására serkentette művelőit; az ugart takarmánytermelés beiktatásával kiküszöbölték.

A gabona továbbra is csaknem kizárólagos termény. A kerti vetemény, a gyümölcs és gyakran a szőlő is csak alárendelt jelentőségű.

Sajátos, félnomád gazdálkodás alakult ki ebben az időben az Alföld nagyhatárú falvaiban. Az óriási határ, amely, mint már tudjuk, 10-30 falu területéből alakult ki, feleslegessé tette a földek kiosztását. A művelés szabadfoglalás szerint történt. Még így is eltelt 10-15 év, amíg egy tagot újra felszántottak. Pihent föld tehát bőven volt. Természetesen településeihez, háziakhoz közel igyekeztek szántani. Az elszórt szántók között, de különösen azon túl hatalmas legelők területek el, és ezért a legelőket szabadon használták.

A nyomásos gazdálkodás területein a termelést helyenként és időnként trágyázással igyekeztek növelni. Rendszeres trágyázás azonban még nem volt. A földművelés fő szerzője a vasalással ellátott faeke. Túlnyomórészt még sarlóval arattak, a gabonát kévékben, asztagba rakva szabadban tárolták és ősszel meg télen részenként csépeltek belőle. A tartalék gabonát földbe ástott és vályoggal, rőzsével, esetleg fával vagy téglával kibélelt vermekben őrizték.

A legjobban szállítható és értékesíthető termék akkoriban a bor volt. A dézsmajegyzékekből tudjuk, hogy a szőlőterületek hozama értékben 20-30-szorosan meghaladta a szántóét. Leginkább paraszti vagy polgári bérlők művelték a szőlőket a déli napos domb- és hegyoldalakon. Középkori szőlőkultúránk mégis hanyatlóban van e korban, feltehetően a szélében elterjedt harácsolások miatt.

Az állattenyésztés a földműveléstől függetlenül alakult. A viszonylagos földbőség még nem készítette takarmánytermelésre a jobbágyokat. A legelőgazdálkodás keretében kevés ember is sok állatot tudott szemmel tartani. Az állatgondozás kevés munkát igényelt. A hódoltság területén télen is szabadban volt a gulya, a nyáj, a konda. Legfeljebb nádból készítettek az állatoknak kerítést vagy tetőt a havas és jeges szelek ellen. Télen ugyan a szabad ég alatt tartott állatállomány erősen leromlott, de igen ellenálló, edzett, igénytelen fajták alakultak ki, és tavasszal az új fűvön hamar erőre kaptak. Nyári aszály idején a vízjárta helyeken találtak még elég fűvet. Az erdélyi és hegyvidéki megyékben a hosszan tartó, zord tél miatt nem telelhetek ki az állatok istálló nélkül. A juhtenyésztés a Dunántúlon volt jelentősebb, de még inkább a délről, keletről és északról bevándorolt horvát, szerb, román, rutén és szlovák pásztornépek űzték. Letelepedett és vándorló pásztorok egyrészt viszonylag kevés szolgáltatásért, a juhok huszáért legeltethettek, másrészt a hegyi legelőkon és a völgyekben nem voltak annyira kitéve az ellenséges pusztításoknak és harácsolásoknak, így arányuk a sík- és dombvidéki földművelőkkel szemben állandóan növekedett.

Mezőgazdaságunk e két században legjobb esetben megmaradt azon a szinten, amelyre a középkor végén eljutott, sőt az alföldi gazdálkodás még kezdetlegesebb formák közé süllyedt vissza.

A fejlettebb iparosodás feltétele a mezőgazdasági telítettség, a nagyobb népsűrűség. Mindkét feltétel hiányzott hazánkban e két században. Így az ipari is megmaradt több mint kétszáz évig a XV. századi színvonalon. Nagyobb műhelyek nem létesültek, tömegtermelés egyetlen iparágban sem alakult ki. Tájalakító hatásuk továbbra is csak a malmoknak és bányáknak volt. A falvakban a háziipar: egy-egy kovács, bográn ellátta a szükségletek legnagyobb részét. Mezővárosokban és a szabad királyi városokban a ruházati ipari képviselői: szabók, vargák, szűcsök, gombkötők, tímárok, az élelmiszert feldolgozó sütők és mészárosok, az építőipar mesterei, kőművesek, ácsok, asztalosok, a közlekedés szerszámaikat készítő kocsi- és kerégyártók, nyergesek és szíjgyártók kevés alkalmazottal, csak a helyi szükségletek kielégítésére dolgoztak. A céhek nem a tömegtermelést, hanem az igényes, tartós készítményt, a remekelést tekintették a mesterek feladatának. Csak megélhetésre és nem vagyonszerzésre dolgoztak. A nagyobb technikai tudást igénylő iparágakat, a fémeszközök, posztóárak készítését, boltozott épületek emelését a nagyobb városok német iparosai művelték.

Kiviteli termékeink közül számarányát tekintve messze kimagaslott a szarvasmarha. A legelőbőség, a külterjes, félnomád állattenyésztés alacsony munkaigénye, a keréken való szállítás helyett a lábán való hajtás lehetősége igen kedvező feltételeket teremtett a XVI. és XVII. századi Magyarországon a marhatenyésztésnek és marhakereskedelemnek. A felvevő piac elsősorban Bécs, valamint a morva határ és Brno között fekvő Hustopece (Auspitz) vásárváros volt. De hajtottak ökröket Strassburgba, Milánóba és más városokba is. A hajtók útja Komáromon és Győrön vagy Galgócon és Nagyszombaton át vezetett nyugat felé. A marhakereskedők, a tőzsérek soraiban jómódú nemesek is voltak. Ez igen fontos kiviteli cikkünk szerepéről, európai jelentőségéről még nincsen reális képünk. A másik jelentős kiviteli termék a bor volt. A szállítás túlnyomórészt Lengyelország felé irányult, amint ezt a lengyel határ felé felállított harmincadvámcsedő helyek feljegyzései is jól mutatják. A gabona nagyobb mennyiségben, hosszú távon való szállítása ebben az időben még nem volt gazdaságosan megoldható. Leginkább még a dunai vízi utat lehetett erre felhasználni. Bőr, faggyú, viasz, a zalatnai réz és higany szerepel még kivitelünkben. Nemesfém-bányászatunk csaknem jelentéktelenné vált ezekben a századokban az aranynak és ezüstnek az Újvilágból Európába való áramlása következtében. A behozatali cikkek között a textilárak és fémeszközök voltak a legkeresettebbek.